

Hellige kilder – Kilder til undren

Helligkilder på Varde-egnen

Af John V. Jensen

Helligkilder er oldgamle historiske fænomener, som findes overalt i Danmark. På Varde-egnen kendes endnu spor af fem gamle hellige kildevæld, som det dog kræver en veludviklet sporsans at finde. Kildevældene er strømmet fra forhistorisk tid, men de vælder ikke længere naturligt frem i moderne menneskers bevidsthed.

Helligkildernes historie og betydning går langt tilbage, og derfor vil jeg i det følgende se på, hvordan de hellige kilder er blevet opfattet gennem knap 10.000 år og især de sidste 1000 år. Siger helligkilderne os om noget om fortidens mennesker, og – endnu vigtigere – har de noget at sige nutidens mennesker?

Religiøse ruiner

Hellige kilder lyder i det 21. århundrede både antikveret og verdensfjernt. De fleste har hørt om dem – nogle forbinder dem med fjerne tiders medicinske uvidenhed og anser dem som et for længst overstået kapitel, og andre igen forbinder dem med katolicisme og naiv folketro. Enige er de fleste dog om, at helligkilderne som fortidslevn eller landskabsruiner er hyggelige indslag, der beriger vores kulturlandskab. Tidligere tiders alvor omkring helligkilderne er for længst udtørret. Det er således en udbredt opfattelse, at helligkilderne ganske enkelt hører hjemme i en anden historisk virkelighed, der betjente sig af andre forestillinger og et andet sprog end nutidens.

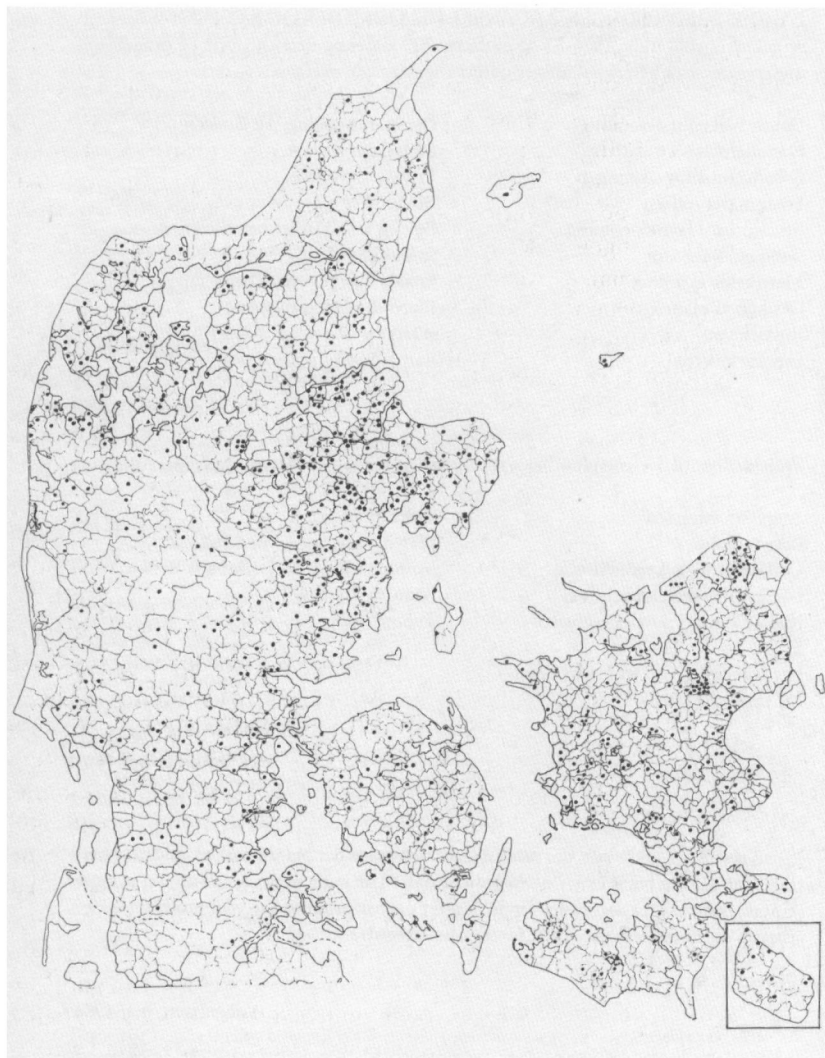
Så for at komme på sporet af dette glemte

sprog lad os da se på helligkildernes historie, der snart viser sig at være tæt knyttet til skiftende tiders verdensbilleder og tilværelsesfortolkninger. Vores søgen fører os straks ud på en spændende rejse rundt i den lokale, den danske og for den sags skyld nordeuropæiske selvforståelse.

Efter at have spillet en rolle i middelalderen, mistede kildedyrkelsen gradvist sin betydning op mod reformationen i 1536. Kildedyrkelsen i Danmark lader sig fastslå arkæologisk, mens et andet vidnesbyrd er kildenavnene. Helligkilderne stod nemlig i før-reformatorisk tid gerne under en helgens beskyttelse, og navne som Skt. Folmers Kilde, Skt. Peders Kilde, og Vor Frue Kilde peger i den retning.¹

Langtidsvirkningerne af den store pestepidemi i årene 1348-50 og den efterfølgende decimering af hele befolkningen, fik imidlertid størst betydning på de magre jorder i Vestjylland – og dette forklarer noget af den ujævne fordeling.² Dertil kommer også, at kildevæld forekommer oftere i bakket terræn, men sjældnere på flade hedesletter. Der kan altså sagtens have været flere helligkilder i det vestlige Jylland, men i takt med affolkningen, gik helligkilderne i forfald, og efterhånden som hverken lægevidenskaben eller teologerne ville forsvare kildernes hellige vand, gik de også i glemmebogen.

Som sagt finder vi helligkilder over hele landet. På Varde-egnen kendes fem kilder, der alle



Kortet viser rindende kilder, men også steder med sikre vidnesbyrd om for-soundne eller udtørrede helligkilder. Kilderne er geografisk ujævnt fordelt, hvilket kan hænge sammen med det flade vest-jyske landskab, men også senmiddelalderens pest-epidemiers katastrofale følger for Vestjyllands befolkning. (Kilde: Danske Helligkilder).

menes at have været hellige. Det drejer sig om Skt. Folmers Kilde ved Alslev, Skt. Birgitte eller Skt. Gertrud Kilde ved Sig og Skt. Syllatz Kilde ved Vester Starup Kirke. Af disse tre er kun Skt. Folmers Kilde endnu rindende, mens vældet i Skt. Birgitte og Skt. Gertrud i dag formentlig

findes i Varde Å. Skt. Syllatz Kilde er markeret, men kilden er ikke længere rindende. Vores tidligste kendskab til disse tre kilder stammer fra præsteindberetningerne til oldforskeren Ole Worm i tidsrummet mellem 1625-42. Det er sene beretninger fra efter-reformatorsk tid,

hvor kildedyrkelsen var blevet til folkereligiositet og stod i modsætning til den lutherske gejstlighed, og netop derfor kan præsterne have underspillet kendskabet til helligkilderne i indberetningerne. Varde-egnens to øvrige helligkilder nemlig: Helligdammen ved Alslev og Helligkilden ved Blaksmark ved Horne nord for Varde nævnes ikke i præsteindberetningerne, og vores viden om dem er yderst minimal.

Varde-egnens helligkilder har også været genstand for interesse fra egnens lokalhistorikere, bl.a. H. K. Kristensen (1895-1981). H. K. Kristensen arbejdede med flere af egnens helligkilder ikke mindst Skt. Birgitte og Skt. Gertrud i Sig, som han i 1930'erne grundigt opmålte og dokumenterede. Data, han garnerede med sin omfattende viden om lokale og historiske forhold, samt det sagnstof, der var knyttet til helligkilderne.³ Takket være sin store arbejdsevne og brede interessefelt, var H. K.

Kristensen også involveret i arbejdet med de andre hellige kilder fx Skt. Folmer i Alslev.

Præsten og lokalhistorikeren Knud Høgsbro Østergaard (1900-87), har også har forsket og skrevet om helligkildernes historie i lokalområdet, Skt. Syllatz Kilde i Vester Starup samt Skt. Birgitte og Skt. Gertruds Kilder i Sig. Høgsbro Østergaards bidrag til forskningen i kildenavnene er endnu gældende.⁴ For både H.K. Kristensen og Høgsbro Østergaard gælder det, at de opfattede helligkilder som døde fortidslevn, som de efterfølgende opmålte, udgravede og kortlagde til glæde for eftertiden. Når det gælder helligkildernes betydning og det hellige – er de begge tavse.

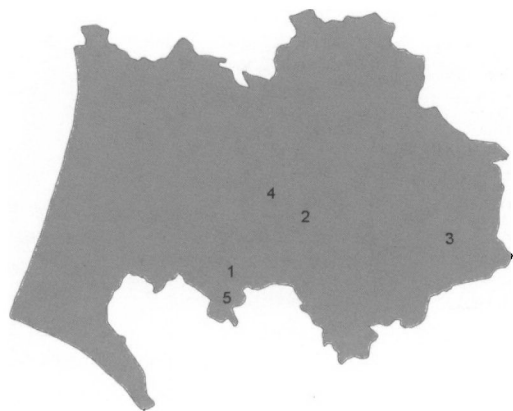
Det hellige

Menneskets forsøg på at forstå tilværelsen har ofte antaget en religiøs karakter, som endnu i vore dage gør sig gældende, men nu er suppleret med moderne naturvidenskabelig forståelse og en teknisk beherskelse af verden.

Således må man forestille sig fx stenaldermennesket omgivet af en verden af ting, han opfattede som både levende og virksomme. Derfor tog han varsler af fuglene, ærede bjerget, vandløbet og kildevældet. Helligkilderne skal således ikke ses isoleret, men indgår i en større sammenhæng med hellige høje, sten, væsner – som en måde til at afkode og fortolke den omgivende verden på – i første omgang, da det generelle vidensniveau om eksempelvis naturfænomener var meget lavere end i dag.⁵

Visse kilder blev så på et tidspunkt, og ingen ved hvornår, opfattet som et helligt kraftfelt, hvor menneskene kunne hente det livsnødvendige vand – og i videre forstand trivsel og styrke.

Således kunne folkemindeforskeren August F. Schmidt (1899-1965), der i 1920'erne beskæftigede sig indgående med kilderne, opregne



Inden for Varde kommune findes eller måske rettere fandtes fem helligkilder. Ingen af disse hører ganske vist til blandt landets mest berømte kilder, alligevel kan de være med til at kaste lys over helligkildernes historie. 1. Skt. Folmers kilde, Alslev, 2. Skt. Birgitte og Skt. Gertruds kilde, Sig, 3. Skt. Syllatz kilde, Starup, 4. Helligkilde, Varde landsogn og 5. Helligdam, Alslev.

mange grunde til, at kilderne blev opfattet som hellige. Frem for alt har helligkildernes friske og rene vand kunnet lindre forskellige sygdomme fx sår og bylder i en tid, hvor hygiejnen ellers ikke var i højsædet, og derved kunne den syge få vakt håbet og viljen til sundhed til live.⁶ Der kan altså have været tale om både en reel helbredende effekt, men sikkert også det, man i moderne medicin omtaler som placebo-effekt⁷. Århundreders gode erfaringer med det rene vand kan have bevirket kildernes særstatus. Desuden har det utvivlsomt også haft betydning, at kildevandet året rundt er ca. syv grader, hvor vandet i søer og åer bliver lunkent i solens varme. Også kilders pludselige fremvælden kan have været årsag til, at nogle kilder blev anset for hellige, måske især hvor kilden skabte frugtbarhed og vækst i golde omgivelser – og vandets livskraft og betydning for alvor blev slående.⁸ Som organisme er mennesket også uløseligt forbundet med vandet, og kildens friske og rigelige vand har således altid været en vigtig kilde til selve livet. Adgangen til det friske, rene og altid rindende vand kan derfor næppe overvurderes.

Skt. Hans Nat er kraften størst

Til det hellige er knyttet ritualer, – som vi allerede har været inde på. Om lægedoms- og helligkilderne gjaldt det, at de i den folkelige bevidsthed kun besad deres helbredende kraft én enkelt dag (aften) om året. Denne ene dag varierede imidlertid fra egn til egn, men hovedbesøgstiderne ved helligkilderne var enten Valborgaften (30. april – før kalenderreformen i år 1700 den 10. maj) eller Skt. Hans aften (23. juni). Begge aftener brændtes bål ved kilderne, bål der tillagdes en rensende funktion – en svag reminiscens af dette kender vi jo endnu fra Skt. Hans bålet.⁹

Tidspunkterne har utvivlsomt haft en rituel



Skt. Folmers kilde. Alslev sogn, Skast herred, Varde kommune. Kilden er meget gammel, og da kirken overtog den opførtes et kapel og et kors til Skt. Folmer, som sandsynligvis var en lokal helgen. Kildens hellige status forsvandt i århundredet efter Reformationen i 1536, for videnskabsmanden Ole Worm (1588-1654) fortæller i 1638, at en bonde nu har ødelagt begge dele. Til samme Ole Worm skrev pastor Jørgensen året efter om kilden: »Denne har for en rum tid siden været en helligdom, som man for adskillige sygdomme og afbræk har besøgt«. Skt. Folmers kilde ved Alslev den absolut mest stemningsfyldte af Varde-egnens helligkilder, hvad fotoet også understreger.

(Foto John V. Jensen).

betydning med tilknytningen til de oldgamle hedenske forårs- og midsommerfester, – sjældnere knytter besøgstiden sig til Helgendage. Ingen ved imidlertid, om kildernes kraft altid har været knyttet til kilderne på disse bestemte datoer, og det kan sagtens være en dogmatik, der efterhånden er opstået omkring kildebesøgene, fordi man har svært ved at forestille sig, om fortidens mennesker pga. af arbejde og andre forpligtelser har haft mulighed og tid til at opsøge kilden i tide og utide. Dertil kommer det forhold, at det var både praktisk og nødvendigt at adskille det hellige fra dagligdagen, hvorved dets ophøjede hellige og ekstraordinære status blev understreget.

Skt. Hans aften var i øvrigt den mest almindelige besøgsaften ved kilderne også på Varde-egnen, mens Valborgaften var mere udbredt i det østjyske. Kildebesøg på helgendage kendes på Varde-egnen fra Skt. Folmers Kilde ved Alslev (Skt. Folmers navnedag er 20. juli). Når hovedbesøgstiderne nærmede sig, blev kilderne renset op og pyntet med grønne grene, blomster og lys, ligesom de besøgende ofte gik i procession til kilden.¹⁰

Visse steder opstod endda kildemarkeder i tilknytning til de hellige kilder, hvor handlen-

de benyttede sig af stedets popularitet og tiltrækningskraft. Det kendteste eksempel på et kildemarked, der er opstået omkring en kilde, er Kirsten Piils Kilde på Dyrehavsbakken nord for København. Men også i andre tilfælde bestod kildemarkedet længe efter, at dyrkelsen af kilden var ophørt.

Erfaring eller overtro?

Som tiden gik, udviklede ritualerne sig, og man har i visse tilfælde måske haft et indviet præsteskab, fordi en ukyndig omgang med det



Skt. Birgittes kilde og Skt. Gertruds kilde, Thorstrup, Øster Horne herred, Varde Kommune. Tæt ved Sig by og meget nær Varde å fandtes kildens udspring. Kildevældet er nu i selve åen, da bredden på dette sted er nedbrudt. Omkring 100 meter nord for kilden findes rester af to kapeller hhv. et romansk og et gotisk. Vores viden om stedet skyldes især lokale folk som H. K. Kristensen og præsten Knud Høgsbro Østergaard. I 1949 opstilledes en mindesten ved kapellerne, som det dog kræver sporsans at finde i det vildtvoksende krat. Foto: John V. Jensen.

hellige kunne have uheldige konsekvenser i form af vanhelligelse, nedkaldelse af forbandelser eller andet, der kunne tolkes som hævn for den manglende indsigt i ritualerne.¹¹ Således var der flere handlinger, der skulle udføres, for at helligkilden kunne yde optimalt. Ad den vej er kildedyrkelsen i mange tilfælde sikkert blev populariseret og banaliseret og i mange tilfælde kommet snublende nær, det man almindeligvis kalder overtro.

Et af de interessante ritualer, der praktiseredes i forbindelse med kildebesøg ved lægedoms- eller helligkilderne var omgangen med drikkeskålene. Således skulle de syge altid drikke vandet af nye lerskåle, som derefter knustes og kastedes i kilden eller ved siden af, da ingen andre måtte benytte en skål, en syg havde drukket af.

Ældre forskning har gerne undret sig over, at der absolut skulle bruges nye lerskåle.¹² Men det er en tanke værd – om ikke helligkildernes helbredende kræfter kan have en sammenhæng med erfaringer gjort med det rene kolde vand og de nye rene skåle, der set fra et moderne medicinsk perspektiv naturligvis har været mindre bakteriebefængte, ikke mindst hvis man fik overrakt skålen af en person, der havde opsøgt kilden pga. væskende bylder. Det kan derfor sagtens tænkes, at det også drejer sig om indhøstede erfaringer med de rene skåle – og ikke bare er ren overtro og irrationalitet. Nogen bedre medicinsk forklaring havde man jo ikke.

De mange ritualer og praksiser omkring kildedyrkelsen genfinder vi også lokalt i de gamle overleveringer, hvor vanhelligelse står centralt, og til flere af kilderne er knyttet historier om, hvordan netop uforstand kunne frarøve kilden dens egenskaber. Interessant nok skal både Skt. Syllatz, Skt. Folmer og Skt. Birgitte og Skt. Gertrud kilder være blevet van-

helliget under forsøget på at helbrede en hest, hvorved helligkilden mistede sin undergørende kraft, fordi de kom i kontakt med kildevandet på illegitim vis.¹³

Helligkildernes betydning er utvivlsomt opstået og har været stærkest i en verden med et rummeligere virkelighedsbegreb eller tilværelsesforståelse end de fleste af os opererer med i dag. I den forstand er verden blevet affortryllet eller med et fint ord afsakraliseret.¹⁴

Lad os i det følgende se på helligkildernes lange historie, og samtidig se hvordan verden og virkelighedsforståelsen langsomt ændrede karakter i retning af den affortryllede verden, de fleste af os bebor i dag.

Navnene afslører

Kildedyrkelsen i Danmark har rødder langt tilbage og fandtes med sikkerhed allerede i bronzealderen ca. 2000-500 f. kr. Der er gjort fund i form af bronzesværd og brystsmykker ved kilderne, og der er god grund til at tro, at kildedyrkelsen også strækker helt tilbage til stenalderen, ligesom den også kendes fra hele det øvrige Europa.

Navneforskningen afslører, som tidligere nævnt, at kilderne har spillet en rolle i det før-kristne Danmark, fordi der i kildernes navne er bevaret flere af de nordiske gudenavne. For eksempel kommer Onskilde og Ouskilde af Odin, Thorskilde og Thore kilde af Thor, Frydsbrønd og Fredskilde af Frey og Baldersbrønde af Balder. Stednavnene understreger, at helligkilderne har spillet en rolle allerede i før-kristen tid, det vil sige indtil ca. år 1000.¹⁵

Lokalt dvs. på Varde-egnen er der også tegn, der peger i den retning, det gælder således Skt. Birgitte eller Skt. Gertrud Kilde ved Sig lidt øst for Varde, hvor der ved kilden er fundet spor af jernalderkeramik og en ældre jernalderbebyggelse.¹⁶ Der er således meget stærke indicier på,

at netop denne helligkilde har haft en betydning så tidligt som i jernalderen (400 f. Kr.–800 e. Kr.), og sandsynligvis også væsentligt længere tilbage. Noget lignende kendes også fra Skt. Syllatz Kilde.

Da Danerne blev kristne – gjorde helligkilderne det også

De følgende århundreder efter kristendommens indførelse, da Harald Blåtand med egne ord gjorde danerne kristne omkring år 1000, vidner om fortsat stor interesse for kilde dyrkelse.

Tidsrummet fra kristendommens indførelse til frem til reformationen i 1536 udgør på mange måder helligkildernes sidste storhedstid, uden at vi af den grund nøjagtigt ved, hvor meget kilderne blev søgt, og hvor vigtige de var for det enkelte menneske i det daglige. Men sporene fra netop middelalderen er af gode grunde flere end fra de forudgående perioder. Der er således meget, der tyder på, at flere kirker og klostre er blevet anlagt eller har erstattet endnu ældre før-kristne bygninger, der var placeret tæt i nærheden af helligkilderne.¹⁷

Sammensmeltningen af gamle hedenske ritualer og den tidlige kristendom, findes der talrige eksempler på, eksempelvis den smukke legende om den hellige provst Keld i Viborg, der drak af en kildes vand, hvorefter det forvandlede til vin. Inspirationen er naturligvis fra Det ny Testamente (Joh. 2.1ff), og illustrerer hvordan hedenskab og kildedyrkelse og middelalderlig teologi fint lod sig forene.¹⁸

Endvidere kan man konstatere, at de fleste helligkilder fortsat bærer det navn, de fik i Middelalderen. Som nævnt er det også fra den periode, der er flest arkæologiske fund, der synes at indikere, at helligkilderne havde en betydning, som de i hvert fald ikke siden har haft. Helligkilderne blev som så mange andre



Skt. Syllatz kilde, V. Starup sogn, Skast herred, Varde kommune. På baggrund af fund af stolpehuller antages kilden at være en ældgammel før-kristen kilde, Om kildens helbredende kræfter fortælles det, at en skabet hund blev helbredt, desuden skal en blind hest have fået synet igen ved badning af øjnene i kildens vand. En anden overlevering fortæller om vanhelligelse af kilden, fordi man vaskede en skabet hest i kilden. Den blev restaureret og markeret i 2002-3. Foto: John V. Jensen.

hedenske skikke og ritualer annekteret og indpasset i den tidlige kristne kirkes teologi.

Helt i tråd med middelalderens store kirkebyggeri, hvor kirker og kapeller kom under en helgens eller Jomfru Marias beskyttelse, gjorde helligkilderne det altså også jf. i Vester Starup Skt. Syllatz' Kilde, ved Alslev Skt. Folmers kilde og ved Sig Skt. Birittis og Skt. Gertruds Kilde. Mange kilder bærer endnu disse helgennavne, alligevel kan der af og til være store vanskelig-

heder med endeligt at afgøre, hvilken helgen, der har lagt navn til. Det gælder fx Skt. Syllatz, der omtales sådan af den lokale præst i 1600-tallet i det ældste vidnesbyrd, vi har om kilden. Problemet er bare, at der ellers ikke kendes en Skt. Syllatz. Tidligere omtalte Knud Høgsbro Østergaard, der har beskrevet emnet, har sandsynliggjort, at der kan være tale om en sydvestjysk forvanskning af helgennavne som Silas eller Sylvester.¹⁹

Kristningen af helligkilderne blev en realitet i løbet af middelalderen, hvor helligkilderne endnu var forenelige med middelalderens lægepraksis, men også i høj grad med tidens helgen- og (kilde-)dyrkelse, som udgjorde en vigtig del af den officielle teologi. Helligkildernes kraft og betydning har indgået som en helt naturlig del af middelalderens opfattelse af virkeligheden – og som ingen behøvede at sætte spørgsmålstegn ved.

Middelalderens valfartskilder

Skt. Søren Kilde ved Kippinge på Falster, var en af middelalderens mest berømte og besøgte helligkilder, og er et godt eksempel på, hvorledes helligkilderne også kunne være indbringende valfartssteder. Helligkildens egenskaber, og måske især rygtet om dem, gjorde Kippinge kirke til et velhavende og vidtberømt helligsted. Tusinder af valfartende – danskere og udlændinge besøgte kilden og kirken, der skænkedes mange penge og værdifulde gaver til dem. Kirken blev en sådan pengemaskine, at en økonomisk betrængt Christian II (1513-23) skal have lånt betydelige beløb i Kippinge.²⁰

Vender vi blikket mod de sydvestjyske helligkilder, så er der dog intet, der tyder på, at nogen af disse opnåede en berømmelse, der rakte ret meget ud over det lokale eller en rigdom som helligkilden på Falster. Vidnesbyrdene derom er i hvert fald meget ringe.

Således fremgår det af præsteindberetningerne til Ole Worm 1625-42 for de tre omtalte helligkilder Skt. Folmer, Skt. Syllatz og Skt. Birgitte og Skt. Gertrud, at kildedyrkelsen omkring 100 år efter reformationen var væk og alene noget, de gamle havde kendt.²¹ Hvilket ikke giver grund til at tro, at pengestrømmen skulle have været usædvanlig stor her i området.

Middelalderens interesse for, og tiltro til helligkildernes kræfter, ændrede sig altså med reformationen i 1536.

Der står ikke noget om helligkilder i Bibelen

Synet på den før-reformatoriske helgen- og afladspraksis ændrede sig som antydnet, meget med reformationen. Nu skulle helgendyrkelse og derfor også kildedyrkelse bekæmpes, da den blev anset for en rest af Romerkirken og pavedømmet. Helligkildernes nedtur tager fart efter 1536 – antageligt sammenfaldende med en begyndende skepsis over for aflads- og offer-tanken samt lutheranernes mistro til helgendyrkelse, der naturligvis hænger sammen med den luthersk-evangeliske kirkes insisteren på at tage det første bud: »Du må ikke have andre guder end mig alvorligt«. ²² Dertil også en skepsis over for det, man kan kalde magi, dvs. den tanke, at menneskets egne handlinger kan formilde Gud ved hjælp af besværgelser fx 7-9-13 samt ofring af penge o.l.

Det er sandsynligt, at mistroen til »overnaturlige« fænomener allerede var tiltagende op mod reformationen, hvorfor Luthers tanker snart vandt indpas i lærde kredse, hvorfra den ny lære bredte sig til det omgivende samfund. Reformationens officielle teologi gør som bekendt den enkeltes forhold til Gud til det centrale, og tilbage bliver et rent åndeligt regnskab mellem den enkelte og Gud.

Det religiøse rum, der tidligere havde ud-

gjort grundlaget for helligkildernes betydning svandt følgelig ind og forvandlede til narreværk og primitiv magi. Affortryllelsen af naturen begyndte, men langsomt og inkonsekvent, – herefter fortolkes naturen ikke længere som levende med skjulte kræfter. Med andre ord den moderne adskillelse mellem symbol og virkelighed vælder frem – og helligkildernes betydning forrykkede sig i retning af en symbolsk opfattelse, der ikke længere lod sig forene med virkeligheden, som den så ud efter reformationen.

Hans Tavsén, en af de centrale skikkelser i den danske reformation, er et godt eksempel på denne udvikling, da han i 1528 omtalte de valfartende til helligkilderne i Kippinge og Rye, og nåede følgende konklusion vendt mod den katolske gerningsretfærdighed: »I løb hid, og I løb did, og funde dog ikke eders Sjæle rette Føde,« et synspunkt han på det tidspunkt ikke kan have været alene om, reformationens succes taget i betragtning. En lille generation senere, i 1554 var det en anden reformator Peder Palladius, der berettede, at afgudsdyrkelsen i Kippinge og Bidstrup ved Roskilde var afskaffet, hvilket må siges at være meget hurtigt.²³

Helligkildernes hastige deroute synes også at blive bekræftet, hvis vi vender vi blikket mod Varde-egnen, hvor det i præsteindberetningerne fra 1625-42 til Ole Worm, altså omkring hundrede år efter reformationen, anføres, at kilderne ikke længere blev opfattet som hellige, men netop som afvigelser fra den rette lære. Det fremgår tydeligt af pastor Jørgensens indberetning fra 1638 om Skt. Folmers Kilde: »Denne haffuer veret for en rum thid siden en helligdom, hour mand for atskillige siugdom och gebreck haffuer tilsøgt etc. Offuer samme veld och kielde haffuer veret opsætt itt huus met et afgudsbillede vj, som mand haffuer

kaldet Sanct Phalmer (eller Falmer) och itt høytt kaars [højt kors] derhoss.«²⁴

I 1638 var kildedyrkelsen antageligt et overstået kapitel omkring Alslev og et kapel eller hus med et helgenbillede antageligt af Skt. Folmer, omtales som et afgudsbillede. Samme melding kan vi iagttage fra Skt. Birgitte eller Skt. Gertrud Kilde i Sig: »S. Birittis Kilde kaldet, huilchen i gammel tid haffuer verret holdt for en helligdam, som de gamle nu beretter etc.«²⁵. Også her ses det ud af præsten Mathias Johannis indberetning fra 1639, at kendskabet til helligkilden ved Sig – ligger så langt tilbage, at kun de gamle kendte til skikken. Fuldstændig samme melding kommer fra præsten Niels Balzersøn i Starup, der om Skt. Syllatz Kilde fortæller: »S. Syllatzis kilde, til huilcken de siuge oc krøblinge søgte, toede sig med vandet deraff oc fick deris helbred igen, oc offrede derfaare til S. Syllatz deris gaffuer oc skenck, mens der findes nu ingen rudera eller vestigium aff samme kilde.«²⁶

Indberetningerne taler deres tydelige sprog. Omkring 1640 var kildedyrkelsen i det sydvestjyske noget, som kun sognets ældste kendte til. De skriftlige kilder fra Varde-egnen stemmer således godt overens med det generelle billede, at kildedyrkelsen i løbet af omkring 100 år var kraftigt på retur. Den nye teologis virkelighedsopfattelse levnedde altså ikke helligkilderne anden plads end i mindernes verden.

Selvom kildematerialet på Varde-egnen entydigt peger på, at helligkilderne mistede deres betydning omkring reformationen eller kort efter den, findes der dog uden for Varde-egnen flere eksempler på, at ikke alle mennesker blot forlod deres gamle ritualer og betragtede dem som simpel overtro. Dette understreges af følgende eksempler, hvor kildedyrkelsen i 1600-tallet endnu visse steder blev fordømt under henvisning til, at helligkilderne ikke var

beskrevet i Bibelen, og derfor ikke kunne opfattes som hellige.²⁷

I det samlede billede er der dog ingen tvivl om, at reformationen udgjorde det første alvorlige angreb på helligkilderne, og med dem også en række andre former for folketro, der herefter devalueredes til overtro. Sagt helt kort begyndte den moderne virkelighedsopfattelse at tage form fra og med reformationen, omend den endnu var på religiøse præmisser.

Helligkilderne efter reformationen

Et nyt og forstærket angreb på helligkilderne kom omkring 1700-1800 med den såkaldte oplysningstid. Og det er i denne periode, at den moderne skepsis over for helligkilderne bliver grundlagt. Tidens lærde ville ikke bare acceptere kildernes mirakuløst helbredende kræfter, men til forskel fra de luthersk-evangeliske præster skete det ikke i den protestantiske Guds navn, men i fornuftens hellige navn.²⁸

Oplysningens fortalere var i det hele taget meget kritisk indstillet over for mirakler og andre overnaturlige fænomener – og ønsket om en rationel (fornuftsmæssig) forklaring på helligkildernes og andre lignende fænomeners påståede kraft opstod. Teologerne fik således uventet opbakning fra oplysningstidens tænkere i bestræbelserne på at få ryddet op i den hedenske og papistiske folketroes talrige fornuftstridige fænomener. Denne uheldige alliance forhindrede imidlertid ikke oplysnings-tænkerne i, ud fra den samme tankegang, også at rette en radikal kritik af fx Bibelens mirakler, hvorefter det var teologerne, der fik forklaringsproblemer.

Effekten af oplysningstidens tanker er siden blevet grundlaget for vores moderne vestlige verdensbillede, der ideelt set er bygget på fornuft.

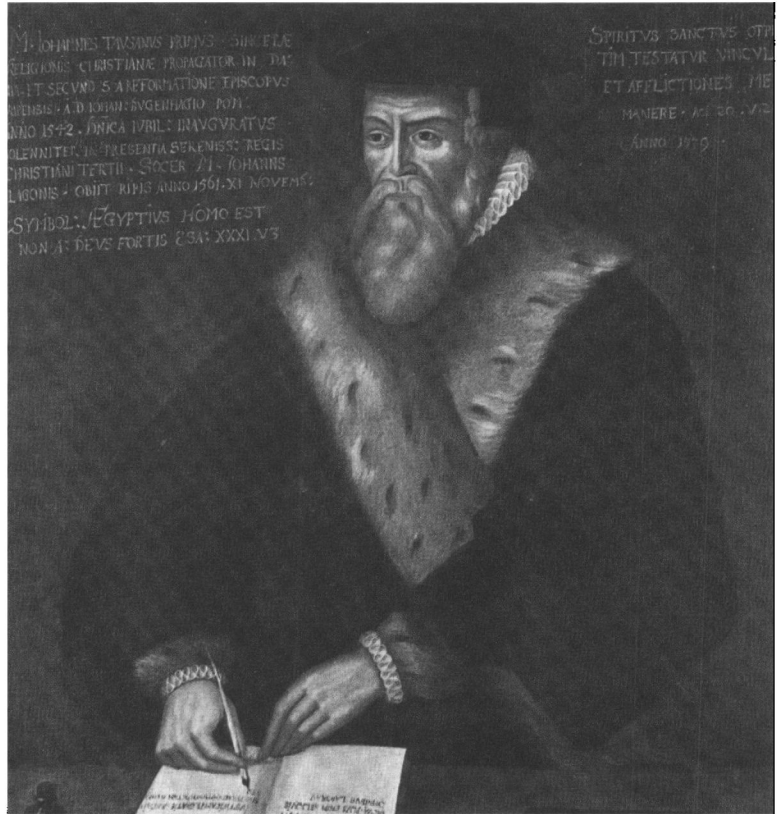
Helligkilderne opnåede dog en mindre renæssance i romantikken. Som en modreakti-

on på fornuftsdyrkelsen fattede de romantiske kunstnere interesse for bl.a. helligkilderne som et naturligt led i periodens dyrkelse og fascination af gammelt sagnstof, samt oldtiden og middelalderen – ja, historien i det hele taget. Derudover passede helligkildernes forbindelse til det oversanselige og irrationelle også godt ind i den romantiske kunst og verdenssyn. Dele af inspirationen hentede romantikerne i det såkaldte »folkedyb«, hvor der endnu var en vis viden om helligkilder og andre overnaturlige fænomener.

Romantikens naturdyrkelse, eller dele af den, spiller utvivlsomt stadig en rolle i vore dages miljødebat – ikke mindst når helligkilderne endnu af mange opfattes som smukke landskabsruiner fra tidligere tiders svundne samfunds virkelighedsopfattelse og som sådan værdifulde.

Romantikens fornyede interesse for helligkilderne skabte dem en kort renæssance, hvis udløbere blev begyndelsen til registreringen og genopdagelsen af Danmarks helligkilder, der som allerede nævnt også kom Varde-egnens helligkilder til gode, nemlig via indsatsen fra lærer J. V. Nissen, Ramten i 1890'erne og August F. Schmidts videreførelse af denne opgave i 1920'erne og senere H. K. Kristensen og Høgsbro Østergaard. Karakteristisk for disse er, at oplysningstidens skepsis over for det oversanselige, havde bidt sig fast hos dem. Deres udgangspunkter har alle været den romantiske interesse for historien kombineret med oplysningstidens skepsis. Det hellige har derfor hele tiden ligget uden for deres interessesfære, og, som vi skal se det om lidt, overladt til andre. Helligkilderne er altså blevet set som symboler eller fortidslevn, som i det 20. årh. fyldestgørende lod sig beskrive inden for rammerne af en naturalistisk verdensanskuelse, hvor det hellige ikke har nogen plads.

Reformationen i 1536 ændrede holdningen til helligkilderne. Nu skulle helgendyrkelse og dermed også kildedyrkelse bekæmpes, den blev anset for en rest af Romerkirken. Den berømte reformator Hans Tausen (1494-1561) var den nye tids, men ikke helligkildernes, mand.



Det er i øvrigt som et led i denne dyrkelse af helligkilderne som religiøse levn, at man i 1949 rejste en mindesten ved Skt. Birgitte og Skt. Gertruds Kilde, og ti år senere i 1959, rejste det smukke egetræskors ved Skt. Folmers Kilde – ligesom Skt. Syllatz Kilde så sent som i 2002-3 blev restaureret.

Kemi og kildevand i det 21. århundrede

Det foreløbigt sidste kapitel i kildernes lange historie er i de seneste ca. 150 år, hvor naturvidenskaberne, og i dette tilfælde især frembruddet af den moderne kemi og lægevidenskab, i tråd med at oplysningstidens skeptikere har

afskrevet kildernes helbredende kræfter og endegyldigt reduceret dem til overtro.

Vandet fra helligkilderne er blevet underkastet videnskabelige tests, og man har efterprøvet vandets kvaliteter. Nu ved vi, at nogle kilder er rige på jern, andre er saltholdige og andre igen indeholder radium.²⁹ Adskillige kilders vand er da også renere end almindeligt ferskvand, og er dermed ikke fuldstændigt blevet frakendt sine gode egenskaber, men noget vidundermiddel mod alskens elendighed, hverken var eller er det.

Under den synsvinkel er de hellige kilder fuldstændigt reduceret til symbol – og illusion,

gammel overtro helt uden relation til virkeligheden anvendt i mangel på bedre medikamenter. På den måde er helligkilderne kommet til at dele skæbne med andre af folketroens fænomener som hekse, trolde, feer osv.

Op bedst som man skulle tro, at det sidste kapitel i helligkildernes lange historie var skrevet, støder vi paradoksalt nok på kildevandet i det 21. århundredes supermarkeder. Der er dog ikke tale om vand fra helligkilder, men kildevandet har helt op til i dag bevaret sit ry som noget rent og styrkende for moderne mennesker, der på den måde køber ren natur, når vi køber ind i Føtex eller andre steder.

Det hellige er der ganske vist ingen, der taler om længere. Nu er det alene vandets særlige renhed, der tæller. Næppe nogensinde tidligere er der solgt så meget kildevand og pudsigt nok på et tidspunkt, hvor tiltroen til helligkildernes helbredende kræfter synes uigenkaldeligt bortdrænet.

Kildevandet skal nu måske nærmere forstås på baggrund af tidens dyrkelse af kroppen, det sunde og rene (og røgfri) legeme, der ikke ligger samfundet eller andre til last. Det kan man selvfølgelig også med lidt god vilje kalde religiøsitet, men helligt i traditionel forstand er det ikke.

Helligkilder – illusion eller perspektiv?

Helligkildernes historie er således historien om svundne tiders skiftende virkelighedsopfattelser af religiøs og videnskabelig art. Og det er historien om det moderne menneskes fremskridt gennem frigørelse fra overtro og irrationalitet, og som sådan godt. Alligevel er der stadig et spøgelse i maskineriet – en rest – som vi undervejs har kaldt det hellige, og som helt synes at være forsvundet ud af den moderne videnskabs virkelighedsforståelse. Lad os derfor afslutningsvis vende os mod litteraturen og en passage fra bogen *Norne-Gæst* (fra Den

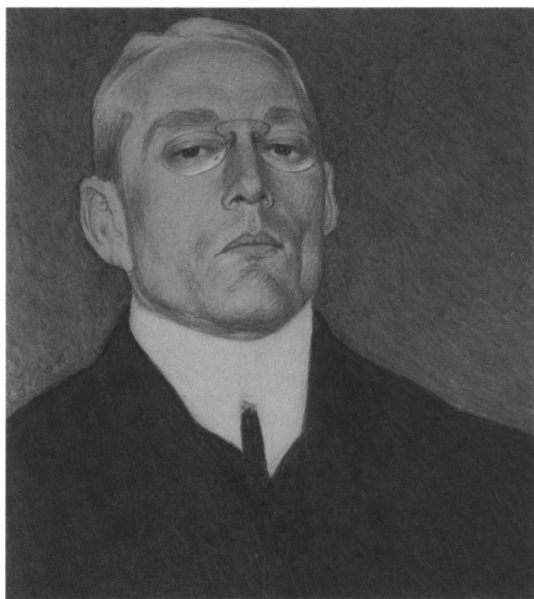
lange Rejse), hvor forfatteren Johs. V. Jensen med stor sanselig indlevelse og poesi indkredser den (hellige) rest, som videnskaben ikke kan få fat i: »Selve Kilden havde sit Udspring mellem Stene og krogede Rødder ind under et stort Skovtræ og med andre meget store Træer staaende rundt om. Det var et svalt dybt Hul med det fineste hvide Sand paa Bunden, og i Sandet var der en mærkelig Grube, den saa ud som den var levende, en Mund, den blæste Sandet fra Læberne, rørte om i det med Tungen, gjorde sig rund og stødte Vand op fra Bunden, lukkede sig og aabnede sig igen, uden at man kunne høre det mindste, og det var næsten ikke til at se heller at der kom Vand op fra Bunden, gennemsigtigt som alt Vandet var i det dybe klare Hul, men man kunne forstaa paa Sandet i Gruben der hele Tiden var i uro at der blev ved at komme Vand op, det puklede sig og videde sig ud nede i det klare Vand af stadig mere som kom op, det var det underjordiske Væld der fødte vand og gav det op fra Bunden af Hullet, saa at det stod bredfuldt og løb over og blev til en Bæk.³⁰«



I det 21. århundredes supermarked støder vi stadig på kildevand. Der er ikke tale om vand fra helligkilder, men kildevandet har tilsyneladende op til i dag bevaret sit ry som noget rent og styrkende for os moderne men-

nesker, der på den måde køber lidt naturmagi, når vi handler ind. Det hellige er væk, nu er det den særlige renhed, der tæller.

Næppe nogensinde tidligere er der solgt så meget kildevand, paradoksalt nok på et tidspunkt, hvor tiltroen til helligkildernes helbredende kræfter synes uigenkaldeligt fordampet.



Det modernes og teknikkens besynger: Johs. V. Jensen (1873-1950). Ikke desto mindre spillede også fortiden en vigtig rolle i hans forfatterskab som f. eks. i *Den lange Rejse*, hvor beskrivelsen af kilden fra *Norne Gæst* viser hans veludviklede poetiske sans.

Johannes V. Jensens sansemættede beskrivelse af kilden som en mund, der konstant, lydløst og næsten usynligt blæser vand op fra bunden, rammer et centralt aspekt af kildens (og helligkildens) væsen. Situationen beskrives, som den kunne have taget sig ud, da mennesket for første gang stod ansigt til ansigt med en rindende kilde. Johannes V. Jensen har tydeligvis blik for naturens magi eller måske nærmere poesi, og kommer derved tæt på den side af helligkildernes virkelighed, som er eroderet af den rationalistiske og moderne videnskab. Hvorvidt Johs.V. Jensens skildring, historisk set er korrekt, får vi jo af gode grunde aldrig at vide, men pointen er, at han sanser naturen eminent, og det er nærliggende at forestille sig at fjerne

tiders mennesker, der var tættere forbundet med naturen, end vi moderne mennesker, og derfor også kunne aflæse naturen anderledes end vi kan, engang i tidernes morgen har sanset mødet med kilden eller et andet naturfænomen på tilsvarende vis. Disse mennesker har så registreret, det, der ellers lidt uretfærdigt af eftertiden, er blevet bagatelliseret som simpel overtro, og som hos Johs. V. Jensen opstår i et hypersensitivt nærvær eller slet og ret *væren*, som det kaldes i filosofien. Et nærvær, hvor kilden pludselig ikke mere er symbol, men hvor kilden som fænomen er *virkelighed* og dermed også hellig. Nærværet vækker en undren over naturens kraft, og kan samtidig anspore menneskets åndelige kræfter til undren og tænkning over tilværelsen i situationen således, at kilden (eller en sten eller et træ) – bliver en åbning til åndens og forundringens verden, og gør den sansende til en del af noget, der er større end ham selv – noget universelt.

I teksten lykkes det, efter min mening, forfatteren at skrive sig ind til kildens fascinationskraft som natur og åndeligt fænomen og ind til et sprog, hvis gloser vi næsten har glemt, og som vi i dag kun har adgang til gennem poesien.

Denne side af sagen ligger naturligvis uden for det, man almindeligvis kalder moderne videnskab, men heldigvis har det til stadighed haft kunstnerisk interesse. Historien om helligkilderne bliver således også en historie om, hvor vigtig kunsten, dvs. litteraturen, men også maleriet og musikken for den sag skyld, i virkeligheden er for det moderne menneske. I kunsten er det endnu muligt at tale det glemte sprog og komme i dialog med det irrationelle, det mystiske og det hellige! Alt det, det moderne menneske siden oplysningstiden har gjort alt for at sparke sig fri af.

Hellige kilder – illusion eller perspektiv, det må man afgøre med sig selv!

John V. Jensen, født 1972, Lundevej 4, 6800 Varde. Museumsinspektør for Varde Byog Omegn.

Noter:

1. Schmidt (1926) s. 20ff
2. Pesten og Vestjylland se fx Kai Hørby, Politiken og Gyldendals Danmarkshistorie s. 204ff
3. Se bl.a. H. K. Kristensen, i Fra Ribe Amt 1938. Skt. Gertruds Kilde i Torstrup s. 24-34
4. Utrykte notater vedr. Skt. Birgitte eller Skt. Gertruds kilde – Knud Høgsbro Østergaard 1977, Dansk Folke-mindesamling.
5. Sløk s. 12f. Sløk lægger dog afstand til en sådan »primitiv« tankegang og hans fremstilling er rent beskrivende, men det spiller ingen rolle for nærværende.
6. Schmidt (1926) s. 16 og s. 50
7. Placebo-effekt dvs. når patienter får visse stoffer og metoder, som beviseligt ikke har nogen medicinsk virkning, men alligevel kan føle sig bedre.
8. Schmidt (1926) s. 16
9. Schmidt (1926) s. 58, Kalenderreformen betød først og fremmest at de samme kalenderdatoer kom til at ligge på et andet tidspunkt i solårets forløb. Tidligere var Valborgaften endnu mere lysets og forårets sejr.
10. Schmidt (1926) s. 66
11. Sløk s. 13
12. Schmidt (1926) s. 72
13. Schmidt (1923-27) s. 278f. Meget tyder i det hele taget på, at helligkilderne og ikke mindst de lokale har været flittigt brugt til bøndernes husdyr, hvilket da også virker oplagt i en bondekultur.
14. Se fx Mircea Eliade: Helligt og profant s. 13
15. Schmidt (1926) s. 20ff
16. Lene B. Frandsen: i Mark og Montre 1992, Sig Kapelbanke.
17. Schmidt (1926) s. 29ff fx Skt. Syllatz kilden ved Starup.
18. Schmidt (1926) s. 30
19. Navnet Syllatz fremgår af præsteindberetningerne til Ole Worm fra 1638. Dobbeltnavnet Skt. Birittis (Birgitte) og Skt. Gertruds kilde ved Sig skyldes, at kilden i 1638 til Ole Worm omtales som Skt. Birittis kilde, mens den i 1687 i en indberetning til Resen kaldes Skt. Gertrud. Det kunne tyde på, at kildepraksissen fra midten af 1600-tallet ikke længere var levende bevidsthed for de nu luthersk-evangeliske danskere, siden man var kommet i tvivl om navnet.
- Høgsbro Østergaard, K. og Pedersen, Olga (red.), i Fra Ribe Amt 1990. De hellige kilder s. 58-67

20. Svane s. 123
21. Ole Worm s. 247, s. 236 og s. 226
22. Tankens magt s. 662ff, Hovedsporet s. 150
23. Schmidt (1926) s. 44
24. Worm s. 247
25. Worm s. 226
26. Worm s. 239
27. Se fx Schmidt (1926) s. 44ff
28. Tankens magt s. 898ff
29. Svane s. 32
30. John V. Jensen Norne Gæst i Hos Egernet s. 236

Litteratur:

- Præsteindberetninger til Ole Worm I. Ålborg og Ribe Stifter 1625-42 (1970). (v/Frank Jørgensen). København. Siegfred Svanes arkiv. Arkivet findes ved Dansk Folke-mindesamling i København (Korrespondance med bl.a. K. Høgsbro Østergaard). Upubliceret materiale. Mircea Eliade (1957/1993): Helligt og profant. København.
- Frandsen, Lene B.: Sig kapelbanke – eftersporing af en mid-delalderlig kirkegård i Mark og Montre 1992
- Hørby, Kaj: Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie bind 5, tiden 1250-1400. København 1989.
- Høgsbro-Østergård K. v/Olga Pedersen: »De hellige kilder« i Fra Ribe Amt 1990.
- Jensen, Johannes V. Norne Gæst i Den Lange rejse 1-2. København. 1919.
- Jensen, Per Bak. Omgivelse, Fotografier 2000.
- Jørgensen Jens A. Hovedsporet. København 2005.
- Kristensen H.K.: »Sankt Gertruds kilde i Torstrup« i Fra Ribe Amt 1938.
- Kristensen H.K.: »Øster Horne Herred« i Fra Ribe Amt i 1944
- Nielsen, Erik A.: »Det hellige, almindelige vand« i Vandskel, Kunstcentret Silkeborg Bad 2002.
- Novrup, H.P.H.: »Alslev sogn« i Fra Ribe Amt 1920.
- Otto, Rudolf. Das Heilige. München 1917.
- Schmidt, August F. Danmarks Helligkilder. København 1926.
- Schmidt, August F.: »Hellige kilder i Ribe Amt« i Fra Ribe Amt 1923-27
- Sløk, Johannes. Det religiøse instinkt. København 1960.
- Stjernfeldt, Frederik. Tankens magt I-III. København 2006.
- Svane, Sigurd. Danske Helligkilder og Lægedomskilder. København 1984.
- Lund, Troels. Kilder, Dagligliv i det 16. århundrede bind VII. København.1903-1904.³¹